

વિશ્વની મહાવિભૂતિ શ્રી વિજ્ઞાનંદસૂરિવરનો અક્ષરદેહ

જ્યારે જ્યારે પ્રજ્ઞના જીવનમાંથી પ્રાણ બિડી જઈ પ્રજ્ઞ નિશ્ચેતન બની જાય છે અને જ્યારે તેને સાચે જ એમ લાગે છે કે પોતે ઘેર અંધકારમાં ડૂબતી જાય છે, ત્યારે ત્યારે તેને પુનર્જીવન અથવા નવીન પ્રકાશ મેળવવા માટે પોતાની પ્રાચીન વિભૂતિઓ—અર્થાત્ અસ્ત પામી ગયેલ જ્ઞતાં જીવતા-જગતા પૂર્વ મહાપુરુષો—ની ઝગમગતી જીવનજ્યોતિનું દર્શન કરવાની ઉત્કંઠા થાય છે.

મહાપુરુષોની જીવનજ્યોતના પ્રવાહો સર્વતોગામી હોઈ તેનું સંપૂર્ણ દર્શન વિવેકપુરઃસર કરવાનું આપણા જેવા સાધારણ કોટિના દરેક મનુષ્ય માટે શક્ય નથી હોતું, એટલે એ જ્યોતનું આશ્રુ આશ્રુય દર્શન આપણુ સૌને થાય અને આપણા સૌમાં નવેસરથી નવચેતન પ્રગટે, એ ઉદ્દેશથી આપણા સૌની વચમાં વસતા પ્રાણવંતા પ્રજ્ઞાશાળી મહાપુરુષો અનેક ઉપાયો યોજે છે.

આપણા પૂર્વ મહાપુરુષોએ સમ્યક્જ્ઞાન—સદ્વિદ્યાની પ્રાપ્તિ, સમ્યક્દર્શન—સત્ય વસ્તુની ઝોળખ અને સમ્યક્ચારિત્ર—સદ્ગુણી જીવનની પ્રાપ્તિ માટે આજ સુધીમાં તિથિઓ, પર્વો, કલ્યાણકમહોત્સવો, અષ્ટાહિકાઓ વિગેરે જેવા અનેક પ્રસંગો ઉપદેશ્યા—પ્રવર્તાવ્યા છે. એ જ મહાપુરુષોનું અનુસરણ કરી આજના યુગમાં પણ જયંતી, શતાબ્દી, બહેર વ્યાખ્યાન આદિ જેવા અનેક શુભ પ્રસંગો ઊભા કરવામાં આવે છે, જેથી પ્રજ્ઞજીવનમાંથી ઝોસરી ગયેલા બાલ્ય અને આબ્યંતર જ્ઞાનાદિ ગુણોની ક્રમે ક્રમે પ્રાપ્તિ તેમ જ વૃદ્ધિ થાય.

ચાલુ વર્ષે આપણી સમક્ષ વિશ્વવિખ્યાત મહાપુરુષ ન્યાયાંભોનિધિ જૈનાચાર્ય શ્રી ૧૦૦૮ શ્રી વિજ્ઞાનંદસૂરિવર (પ્રસિદ્ધ નામ શ્રી આત્મારામજી મહારાજ)ની ‘શતાબ્દી’નો પ્રસંગ ઉપરિચિત થયો છે, જે અડગપણે એ મહાપુરુષને પુનિત પગલે ચાલનાર અને એમના જ—આજ્ઞાધારી પ્રભાવશાળી—પદ્ધતર આચાર્યવંર શ્રી વિજયવલ્લભસૂરિની અપૂર્વ ભક્તિ અને પ્રેરણાને પરિણામે જન્મ્યો છે.

જે મહાપુરુષની શતાબ્દી ઊજવવાની છે તેમને લક્ષીને તેમના ‘સ્મારક ગ્રંથ’ માં કાંઈ લખવાનું આમંત્રણ તેના ઉત્પાદક તેમ જ સંપાદક તરફથી મળે, પરંતુ જે મહાપુરુષને આપણે નજરે નિહાળ્યા ન હોય અથવા જે મહાપુરુષને નજરે જોવાનું સદ્ભાગ્ય આપણને પ્રાપ્ત થયું ન હોય, તેમના સંબંધમાં કાંઈ પણ લખવા પ્રવૃત્તિ કરવી એ એક દષ્ટિએ કૃત્રિમ ગણાય; તેમ જ્ઞતાં ખીજ દષ્ટિએ વિચાર કરતાં લાગે છે કે મહાપુરુષો રથૂલ દેહે ભલે આ જ્ઞાની દુનિયાનો ત્યાગ કરી ગયા હોય તે જ્ઞતાં તેઓ—સૂક્ષ્મ દેહે કહો, ચઢાય અક્ષરદેહે કહો—સદાય આ જગતમાં જીવતા-જગતા જ હોય છે, એટલે આપણે

એ મહાપુરુષને તેમના અક્ષરદેહ ઉપરથી ઓળખવા પ્રયત્ન કરીએ તો કૃત્રિમતા નહિ ગણાય.

સ્વર્ગવાસી ગુરુદેવે પોતાના જીવનમાં જે અનેકાનેક સત્કાર્યો કર્યાં છે, તેમાં એ ગુરુદેવની અંધ-રચનાનો પણ સમાવેશ થઈ જાય છે. તેઓશ્રીની અંધરચના પ્રતિપાદક શૈલીની તેમ જ ખંડન-મંડનાત્મક એમ બન્નેય પ્રકારની છે. એ અંધોનો સૂક્ષ્મ રીતે અભ્યાસ કરનાર સહેજે સમજી શકે તેમ છે કે એ અંધોની રચના કરનાર મહાપુરુષ કેવા બહુશ્રુત તેમ જ તત્ત્વગવેષક દષ્ટિએ કેટલા વિશાળ અને ઊંડા અભ્યાસી હતા ! વસ્તુની વિવેચના કરવામાં તેઓશ્રી કેટલા ગંભીર હતા ! તેમ જ ખાસ ખાસ મહત્ત્વના સારભૂત પદાર્થોનો વિભાગવાર સંગ્રહ કરવામાં તેમને કેટલું પ્રખર પાંડિત્ય વર્ધું હતું !

ગુરુદેવની અંધરચનામાં તત્ત્વનિર્ણયપ્રાસાદ, જૈનતત્ત્વદર્શ, અજ્ઞાનતિમિરભાસ્કર, નવતત્ત્વ, જૈન-ધર્મવિષયક પ્રશ્નોત્તર, ચિકાગો પ્રશ્નોત્તર, સમ્યક્ત્વશબ્દોદ્ધાર, પૂજન-સ્તવન-સન્ન્યાય-ભાવનાપદસંગ્રહ વગેરે અંધો પ્રધાન સ્થાને છે. આ બધાય અંધો એ ગુરુદેવે જનકલ્યાણાર્થે હિંદી ભાષામાં જ રચેલા છે, જેના અભ્યાસ અને અવલોકન દ્વારા દરેક સામાન્ય મનુષ્યો જૈનધર્મ તેમ જ ઇતર ધર્મોનાં તત્ત્વો અને તેના સારાસારપણાને સહેજે સમજી શકે.

સ્વર્ગવાસી ગુરુદેવની સર્વવ્યાપી યશઃકીર્તિને નહિ સહી શકનાર કેટલાક મહાનુભાવો, ઉપર જાણ્યા પ્રમાણે એ ગુરુદેવે સંસ્કૃત-પ્રાકૃતાદિ ભાષામાં કોઈ અંધની રચના ન કરતાં માત્ર હિંદી ભાષામાં જ બધા અંધોની રચના કરી છે, એ કારણ આપી તેઓશ્રીમાં 'ખાસ ઊંડા અભ્યાસ ન હોવા'ની વાતો કરી આત્મસંતોષ મનાવે છે; એ વાતનો પ્રતિવાદ કરવા ખાતર નહિ પણ એ સ્વર્ગ-વાસી ગુરુદેવમાં વાસ્તવિક રીતે કેટલું ઊંડું જ્ઞાન, કેટલી પ્રતિભા અને કેટલું ગંભીર આલોચન હતાં, એ જાણવા માટે આપણે સહજ પ્રયત્ન કરીએ એમાં વધારે પડતું કશું જ નથી.

સ્વર્ગવાસી ગુરુદેવે રચેલા મુખ્ય મુખ્ય અંધોની અમે ઉપર જે નામાવલી આપી ગયા છીએ, તેમાં જે સંખ્યાબંધ આગમ અને શાસ્ત્રોની વિચારણાઓ ભરેલી છે એ દ્વારા તેઓશ્રીના બહુશ્રુત-પણાની તેમ જ વિજ્ઞાન અને ઊંડા આલોચનની આપણને ખાતરી મળી જાય છે; તેમ છતાં આપણે તેઓશ્રીના સંગૃહીત જ્ઞાનભંડારો-પુસ્તકસંગ્રહો તરફ નજર કરીએ તો આપણને તેઓશ્રીના ગંભીર વિજ્ઞાનની સવિશેષ ઝાંખી થઈ જાય છે.

સ્વર્ગવાસી ગુરુદેવના જ્ઞાનભંડારમાં તેમના સંશોધિત અનેકાનેક અંધો છે, તેમાં 'સન્મતિતર્ક' શાસ્ત્રની હસ્તલિખિત પ્રતિને એ ગુરુદેવે પોતે વાંચીને સુધારેલી છે. એ સુધારેલા પાઠોને સુદ્રિત સન્મતિ-તર્કના સંપાદકોએ તેની ટિપ્પણીમાં ઠેકઠેકાણે સ્થાન આપ્યું છે. જે અંધના અધ્યયન માટે હજારો રૂપિયાનું ખર્ચ કરી નાખવા છતાંય આજે કોઈ જૈન સાધુ ખરી રીતે એમાં પાર પડી શક્યા નથી, એ અંધનું વાચન-અધ્યયન, સ્થાનકવાસી જેવા અવિદ્યાપ્રધાન સમાજમાંથી આવેલ એક વ્યક્તિ, પોતાની સ્વયંપ્રતિભાને બળે સન્મતિતર્ક જેવાં શાસ્ત્રોની મહત્તાને સમજી, પોતાના જીવનની ટૂંક કારકિર્દીમાં કરે એ કરતાં એ સ્વર્ગવાસી મહાપુરુષની પ્રતિભાનું અને તેઓશ્રીની વિજ્ઞાનશક્તિનું જ્વલંત ઉદાહરણ બની શું હોઈ શકે ? જે મહાપુરુષ આવા મહર્દિક અંધોના અધ્યયન-મનન માટે જીવતી પ્રવૃત્તિ કરે એ મહાપુરુષમાં તર્કવિદ્યાવિષયક સ્વયંપ્રતિભાજનિત કેટલું વિપદ પાંડિત્ય હશે એ સ્પષ્ટ કરવાની આ ઠેકાણે આવશ્યકતા રહેતી નથી.

પંજાબ દેશમાં આજે સ્થાન-સ્થાનમાં સ્વર્ગવાસી ગુરુદેવના વસાવેલા વિશાળ જ્ઞાનભંડારો છે. પંજાબ આખામાં દીપતા જ્ઞાનભંડારો જે કોઈ હોય તો તે ગુરુદેવના વસાવેલા આ જ્ઞાનભંડારો જાનાં. ૩૫

જ દીપતા છે. એ ભંડારોમાં સાર સાર અંથોનો સંગ્રહ કરવા આપણા ગુરુદેવે અથાગ પ્રયત્ન કર્યો છે. ન્યાયવિશારદ ન્યાયાચાર્ય મહોપાધ્યાય શ્રીમાન યશોવિજયોપાધ્યાયકૃત પાતંજલયોગદર્શન ટીકા, અનેકાંતવ્યવસ્થા આદિ જેવા અનેકાનેક અલભ્ય-દુર્લભ્ય પ્રાસાદઅંથોની નકલો આ ભંડારોમાં વિદ્યમાન છે; આજે આ અંથોની નકલો બીજે કયાંય જેવામાં નથી આવતી. સ્વર્ગવાસી ગુરુદેવે પોતાના વિહાર-પરિભ્રમણ દરમિયાન ગામ-ગામના જ્ઞાનભંડારોની બારીકાઈથી તપાસ કરતાં જ્યાંથી મળી આવ્યા ત્યાંથી તે તે અંથોના ઉતારા કરાવ્યા છે. અહીં આપણે માત્ર એટલું જ જોવાનું છે કે એ ગુરુદેવમાં અપૂર્વ સાહિત્યને પારખવા માટે કેટલી સૂક્ષ્મેક્ષિકા હતી! જે ગુરુદેવના ભંડારોને બરાબર બારીકાઈથી તપાસવામાં આવે તો તેમાંથી આપણે કેટલીયે અપૂર્વતા જોઈ-તારવી શકીએ.

સ્વર્ગવાસી ગુરુદેવ તેમના જમાનાના એક પ્રષ્ઠવ્ય-પૂજવા લાયક પુરુષ હતા, એટલે તેઓશ્રીને ગામે-ગામના શ્રીસંથો તરફથી તેમ જ વ્યક્તિગત રીતે પણ નાની કે મોટી દરેક બાબતના વિવિધ પ્રશ્નો પૂછવામાં આવતા. અને ત્યારે તેઓશ્રી તે તે પ્રશ્નોના જે ઉત્તરો આપતા (જેમાંના કેટલાક તે સમયના 'જૈન ધર્મ પ્રકાશ' માસિકના અંકો વગેરેમાં છપાયેલા છે), એ જોતાં આપણે તેઓશ્રીની ઉત્તર આપવાની પદ્ધતિમાં સ્થિતપ્રજ્ઞપણું, ઉદારતા, નિષ્પક્ષપાતપણું તેમ જ અનાગ્રહીપણું વગેરે સ્પષ્ટ રીતે જોઈ શકીએ છીએ. કેટલાક એક જ વિષયના પ્રશ્નોના ઉત્તરો એ ગુરુદેવે પ્રશ્નકારની જિજ્ઞાસા, પરિસ્થિતિની યોગ્યતા વગેરે ધ્યાનમાં રાખી એટલી ગંભીરતાથી તેમ જ યોગ્યતાથી આપ્યા છે કે જેમાં આપણને એ ગુરુદેવની સ્થિતપ્રજ્ઞતા તેમ જ અનાગ્રહીપણાનો સહેજે ખ્યાલ આવી જાય છે. આ કેકાણે અમે ઉદાહરણ આપીએ—પર્યુષણામાં મહાવીર જન્મના દિવસે શ્રીકૃષ્ણ વધેરવાં એ શાસ્ત્રોક્ત છે કે કેમ? એ રિવાજ કાયમ રાખવો કે કેમ? એ ચાલુ રિવાજ બંધ કરી શકાય કે નહીં? અને બંધ કરવો યોગ્ય જણાય તો શો માર્ગ લેવો?—આ પ્રશ્નો સંબંધમાં સ્વર્ગવાસી ગુરુદેવે જે જુદા જુદા માર્ગદર્શક ઉત્તરો આપ્યા છે (જુઓ, 'જૈન ધર્મ પ્રકાશ,' પુસ્તક ૯, અંક ૮ અને ૧૦) તેમ જ તેમાં શ્રીસંધમાં કોઈ પણ પ્રકારનો વિક્ષેપ જોવો થવા ન પામે તે માટે જે માર્ગદર્શન કરાવ્યું છે એ જોવાની માત્ર ભલામણ કરીએ છીએ.

અંતમાં, ટૂંકમાં અમે એટલું જ કહીએ છીએ કે જ્યારે જ્યારે પ્રજ્ઞમાં ધાર્મિક તેમ જ નૈતિક નિશ્ચેતનતા પ્રગટે છે ત્યારે ત્યારે તેનામાં પ્રાણ પૂરવા માટે એકાદ અવતારી પુરુષ જન્મ ધારણ કરે છે, તેમ સ્વર્ગવાસી ગુરુદેવે અવતાર ધારણ કરી જૈન પ્રજ્ઞમાં અનેક રીતે પ્રાણ પૂર્યા છે. જે જમાનામાં તેઓશ્રીએ ગૂંજરાતની ધરા ઉપર પગ મૂક્યો ત્યારે જૈન સાધુઓની સંખ્યા અતિ અલ્પ હતી, તેમાં શાસ્ત્રજ્ઞો ગણ્યાગાંઠ્યા હતા, દેશ-વિદેશમાં જૈન સાધુઓનો પ્રચાર અતિવિરલ હતો; તેવે સમયે આ બધી બાબતોમાં એ ગુરુદેવે પોતાની પ્રતિભા દ્વારા સંગીન ઉમેરો કર્યો છે. એમની પ્રતિભાને બળે જ શ્રીમાન વીરચંદ્ર રાઘવજી ગાંધી ચિકાગોની સર્વધર્મપરિષદમાં જઈને જૈનધર્મનાં તરવોને વિશ્વના મેદાનમાં રજૂ કરી શક્યા છે.

એ સ્વર્ગવાસી પરમપવિત્ર ગુરુદેવના અગમ્ય તેજને પ્રતાપે આપણે સૌ વર્તમાન યુગને અનુરૂપ ધર્મસેવા, સાહિત્યસેવા અને જનસેવા કરવાનું બળ મેળવીએ એટલું ઇચ્છી વિરમીએ.

कुण्ठाऽपि यदि सोत्कण्ठा, त्वद्गुणग्रहणं प्रति ।

ममेषा भारती तर्हि, स्वस्त्येतस्य किमन्यया ? ॥

આચાર્ય હેમચન્દ્ર

['જૈનાચાર્ય શ્રી આત્માનંદ જન્મશતાબ્દી સમારક અંથ,' સં. ૧૯૯૨]